

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution 4.0 International License](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

Ovaj rad dostupan je za upotrebu pod licencom [Creative Commons Imenovanje 4.0 međunarodna](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

Vladimir LONČAREVIĆ

Hrvatsko katoličko sveučilište

Ilica 244

HR – 10 000 Zagreb

vladimir.loncarevic31@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.29162/ANAFORA.v11i2.6>

Pregledni rad

Review Article

Primljeno 26. ožujka 2024.

Received: 26 March 2024

Prihvaćeno 30. studenoga 2024.

Accepted: 30 November 2024

KRŠĆANSKE TEME I MOTIVI MUSLIMANSKIH PJESNIKA HRVATSKE KNJIŽEVNOSTI OD MODERNE DO NAŠIH DANA

Sažetak

Promatramo li razvoj hrvatske književnosti s religijsko-konfesionalnoga motrišta, tada u njoj prepoznavamo tri kršćanska intencijsko-tendencijska sklopa: katolički, supstancijalan i nosiv, te protestantski i pravoslavni. Osim njih, važan sklop čini muslimanska odnosno islamska književnost. Polazište ovoga rada jest utvrditi doticaj između islamske i kršćanske duhovnosti na primjerima poezije muslimanskih pjesnika hrvatske književnosti. Tema je, nakon utvrđivanja njezine znanstvene relevantnosti i metodološko-hermeneutičkog pristupa istraživanju, obrađena prije svega uvidom u autorske pjesničke zbirke i relevantnu periodiku. Istraživanjem je obuhvaćeno sedamnaest pjesnika, a svi su, uz jednu iznimku, pokojni književnici. Kao sekundarna literatura konzultirana su i citirana isključivo djela pisaca islamskog kulturnog kruga. Tijekom istraživanja primjerima su utvrđene posebnosti tematsko-motivske uporabe kršćanskih imena i pojmova u poeziji svakoga od njih te neke zajedničke osobine, prije svega upućenost muslimanskih pjesnika u kršćansku vjeru (nazivlje, pojmovlje, nauk, tradiciju i dr.) te kontekst uporabe, bilo da je islamski svjetonazor očitovan odnosno primjetan ili nije. Zaključno, utvrđeno je da muslimanski pjesnici hrvatske književnosti za kršćanskim temama i motivima posežu kao za pristupačnim i poznatim sadržajima. Pritom zadržavaju religijsko-kulturne sadržaje islamskoga duhovnog kruga, što katkada rezultira prožimanjem islamsko-

ga i kršćanskoga sadržaja. Ovaj rad nastojao je ispuniti svrhu svojevrsnoga uvoda u tematiku, koja, naravno, zahtijeva daljnja istraživanja.

Ključne riječi: hrvatska književnost, islam, kršćanske teme i motivi, muslimanski pjesnici

Uvod

Promatramo li razvoj hrvatske književnosti s religijsko-konfesionalnoga motrišta, tada u njoj prepoznajemo tri kršćanska intencijsko-tendencijska sklopa: katolički, supstancijalan i nosiv, te protestantski i pravoslavni. Osim njih, važan sklop čini muslimanska, odnosno islamska književnost. Polazište ovoga rada jest utvrditi doticaj između islamske i kršćanske duhovnosti (vjere i kulture) na primjerima poezije muslimanskih pjesnika hrvatske književnosti. Riječ je dakle o duhovnim/religijskim (ne nužno vjerničkim/vjerskim) polazištima i odredištima.

Tema je, naravno, relevantna i u svjetskim razmjerima. Spomenimo rad turkologinje Ezgi Dikici „Christian Imagery in an Ottoman Poem The Icons“ te članke Josa M. Strengholta „Jesus in Arabic Poetry – At the death of Mahmud Darwish (1941. – 2008.)“ i Abdulhekima Kočina „Virgin Mary’s Importance in Islam and its Reflection on Classical Turkish Literature and Turkish Language“. Tema je i u nas doticana – o muslimanskim piscima i njihovu prinosu hrvatskoj književnosti pisalo se i piše na različite načine u različitim prigodama – no o tom fenomenu, važnom i za cjelinu hrvatske i europske kulture, za sada nemamo iscrpnu sintetsku znanstvenu monografiju. Svojedobno je taj posao započeo Vladimir Jurčić (Bjelovar, 24. rujna 1910. – Zagreb, ubijen u svibnju 1945.), suradnik (među)ratnih muslimanskih časopisa, nedovršenim i neobjavljenim rukopisom (usp. Rebihić), no na tome se manje-više stalo osim 1974. u emigraciji tiskane knjige Ferida Karihmana *Soj i odžak ehli-Islama: zbirka pjesama o domu i rodu muslimana hrvatskog koljena i jezika*, samim time podložne političkim i drugim ograničenjima. Osim odgovarajuće sinteze, nedostaju istraživanja o pojedininim tematsko-motivskim vidicima književnoga stvaralaštva muslimanskih pisaca hrvatske književnosti, time i o prisutnosti kršćanskih tema i motiva¹ u njihovim djelima. I obratno, izuzevši korpus *antiturcica*, slabo je obrađena tema o islamskim motivima i temama u kršćanskim/katoličkim piscima hrvatske knji-

¹ Ovdje je potrebno napomenuti da se ne radi samo o novozavjetnim biblizmima već i pojmovima vezanim za kršćansku liturgiju, svece, blagdane i dr.

ževnosti. Iako taj i takav posao otežava činjenica historiografskih prijedora o etnogenezi i razvoju nacionalne svijesti naroda Bosne i Hercegovine (BiH), vrlo često u funkciji oprečnih političkih koncepcija, on ipak nije neizvediv. Kako god bilo, valja poći od onoga što imamo i što nedvojbeno činjenično možemo utvrditi.

Nije naodmet kazati da je ovaj rad nadahnut spoznajama stečenim proteklih dvadesetak godina u pripremama tematskih antologija i panorama hrvatskoga pjesništva. Naime, u pretragama pjesničkoga materijala nerijetko se u muslimanskih pjesnika nailazilo na kršćanske teme i motive. Samim time nametnula se zadaća pobliže se pozabaviti ovom temom, koja, naravno, osim književnosnih (kroatističkih, komparatističkih), ima političke (politološke), kulturne (kulturološke, kroatološke), religiološke i druge vidike.²

Budući da je istraživanju trebalo dati metodološko-hermeneutički okvir, on je određen sljedećim osnovnim odrednicama: autorstvom – istraživani su i interpretirani pojedini autori (pokojni, iznimka je Enver Mehmedagić); vremenom – obuhvaćeni su autori književno aktivni od početka 20. stoljeća; sadržajnom – obuhvaćeni su Novi zavjet i kršćansko pojmovlje; te identitetom – istraženi su pjesnici koji su se priznali/smatrali/očitovali dijelom hrvatske književnosti,³ odnosno nisu joj pripadnost ili privrženost izričito zaniijekali ili se izrazili isključivim pripadnikom druge književnosti. Pregledane su autorske zbirke dostupne u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu i Knjižnicama grada Zagreba te časopisi *Biser*, *Behar*, *Behar* (2006. – 2015.), *Crkva u svijetu*, *Glas sv. Antuna*, *Hrvatska revija* (Zagreb), *Hrvatska revija* (Buenos Aires, Barcelona), *Literarna štampa*, *Marulić*, *Muslimanska svijest*, kalendar *Napredak* (1922. – 1944.), *Novi Behar*, *Osvit*. Iako to tema ne zahtijeva, s razloga kulturološke koherentnosti konzultirana su i citirana isključivo djela pisaca islamskog kulturnog kruga.

² Autor je prethodno o ovoj temi referirao radom „O kršćanskim motivima u pjesništvu muslimanskih pjesnika hrvatskoga identiteta 1945-1990“ na drugom simpoziju „Hrvatska književnost kršćanskoga nadahnuća u razdoblju komunizma“, održanom u Križevcima 20. listopada 2018. Za razliku od ovoga rada, tada su bili obuhvaćeni i živući pjesnici.

³ Tipičan je primjer Safvet-beg Bašagić koji je hrvatsku atribuciju iskazao i potvrdio na više načina, uz ostalo knjigom *Znameniti Hrvati, Bošnjaci i Hercegovci u turskoj carevini*, koju je tiskao u Zagrebu 1931., a brojne članke objavio je u hrvatskim časopisima i listovima: *Bog i Hrvati*, *Hrvatski dnevnik*, *Prosvjeta*, *Hrvatska država*, *Hrvatski list*, *Hrvatska*, *Hrvatska misao*, *Hrvatsko pravo* i dr., a isto tako o njemu kao hrvatskome književniku govore brojni nekrolozi i jubilarni članci (usp. <https://books.openedition.org/efa/9312>).

Potrebno je na kraju uvodne riječi napomenuti da ovaj rad nema pretenziju zaključiti temu, nego je otvoriti i potaknuti buduća istraživanja. Pritom, zbog naravi i opsega rada, nije bilo moguće upuštati se u književnopovijesnu atribuciju i estetičku raščlambu i ocjenu poezije obrađenih pisaca.

1. Muslimanski pisci hrvatske književnosti

Svijest muslimanskih pisaca – koje ovdje poimamo kao osobe formirane tradicijama islamskoga duhovnog/religijskog/kulturnog/uljudbenog (civilizacijskog) sklopa/kruga – o pripadnosti hrvatskoj književnosti na domovinsko-povijesnim životnim prostorima hrvatskoga naroda izražavana je sad snažnije, sad slabije u kontinuitetu od ukorjenjivanja islama na području današnje BiH u 15. st. do danas. To će učestalije doći do izražaja razvojem pisane kulture u BiH od polovice 19. st., o čemu je objavljeno više članaka i knjiga. Ovdje navodimo nekoliko važnijih naslova: zbirku *Hrvatske narodne ženske pjesme (muslimanske)*, koje je s posvetom „neumrlom hrvatskom otadžbeniku Dru Anti Starčeviću prijatelju islamskog naroda“ priredio i tiskao Mehmed-Dželaludin Kurt (Hafiz Mostari) 1902., knjigu *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti* Safvet-bega Bašagića 1912. te knjige *Kratak pregled hrvatske knjige u Herceg-Bosni od najstarijih vremena do danas* Hamdije Kreševljakovića⁴ 1912., *Izbor hrvatske muslimanske pripoviedke* Abdurahmana Nametka 1943. i *Soj i odžak ehli-Islama: zbirka pjesama o domu i rodu muslimana hrvatskog koljena i jezika* Ferida Karihmana 1974. godine⁵ te članke „Muslimani u našoj književ-

⁴ Zanimljivo je napomenuti da je Kreševljaković 1939. postao član tadašnje JAZU. Džemila Zekić Hanumica u pjesmi posvetnici „Našem vrijednom učenjaku Hamdiji Kreševljakoviću“ naziva ga „luča sjajna na hrvatskom brodu“ (26).

⁵ Ferid Karihman (Vlasenica, BiH, 14. studenoga 1930. – ?) oveći je članak o muslimanskim piscima hrvatske književnosti objavio i na španjolskome jeziku naslovljen „Obra literario – cultural de croatas musulmanes y los recientes intentos de su descroatización“; (potpisan kao autor iz Medelina u Kolumbiji). Karihman kao muslimanske časopise hrvatske orijentacije navodi *Behar* (1900. – 1910.), *Ogledalo* (1907.), *Muslimanska Svijest* (1908. – 1911.), *Muslimanska Sloga* (1910., 1912. – 1914.), *Biser* (1912. – 14., 1918.), *Svijest* (1926.), *Novi Behar* (1927. – 1945.), *Islamski Svijet* (1932. – 1934.), *Glasnik Islamske vjerske zajednice* (1933. – 1945.), *Narodna Uzdanica* (1933. – 1945.), *Islamski glas* (1935. – 1936.), *El Hidaje* (1936. – 1945.), *Muslimanska (Hrvatska) svijest* (1936. – 1943.), *Putokaz* (1937. – 1939.), *Osvit* (1942. – 1945.) itd. Muslimanski Hrvati surađivali su i u drugim hrvatskim časopisima i novinama kao što su *Beč*, *Prosvjeta*, *Bog i Hrvati*, *Obzor*, *Hrvatska domovina*, *Nada*, *Hrvatski salon*, *Hrvatska zajednica*, *Novi Čovjek*, *Napredak*, *Svijet*, *Novosti*, *Jutarnji list*, *Hrvatsko kolo*, *Hrvatska revija*, *Jugoslavenski list* (nezavisne hrvatske novine), *Jugoslavenska pošta*, *Hrvatski dnevnik*, *Gospodarstvo*, *Nova Hrvatska*, *Novi list*, *Hrvatski Narod*, *Sarajevski list*, *Glasnik Zemaljskog muzeja za Bosnu i Hercegovinu*, izdanja JAZU (danas HAZU) itd. Srpska muslimanska izdanja bila su: *Bosansko-hercegovački glasnik* (1906. – 1907.), *Gajret* (1911. – 1914., 1919. – 1941.), *Samouprava* (1909. – 1912.) i neka druga vrlo kratkog vijeka.

nosti“ Husnije Čengića u časopisu *Književnik* 1930., „Hrvatska muslimanska književnost prije 1878. godine“ Muhameda Hadžijahića u kalendaru *Napredak* 1938., „Muslimanski pisci u hrvatskoj književnosti. Austrougarski period 1879 – 1913“, „Muslimanski pisci u hrvatskoj književnosti. II svjetski rat“, također tiskani u kalendaru *Napredak* 1943. „Aljamiado literatura“, natuknica Hadžijahićeve objavljena u prvome svesku *Hrvatske enciklopedije* 1941. te „Izražaji duha i osjećaja: bosansko-hercegovački muslimani u hrvatskom književnom stvaranju“ Abdurahmana Nametka u tjedniku *Spremnost* 1944. U svima njima navode se brojna imena muslimanskih književnika koje se smatra hrvatskima.⁶

Ne ulazeći u šire obrazlaganje pitanja nacionalne identifikacije muslimana koji su prihvatili/priznali/iskazali/potvrdili hrvatsko etničko/narodno/nacionalno podrijetlo ili pripadnost, možemo spomenuti tek da se argumentacija tomu u prilog osniva najčešće na dvama polazištima: muslimansko plemstvo i puk u Bosni bili su prije islamizacije hrvatski (bogumilski ili katolički) te na prisutnosti ikavice/ikavštine u govorima bosansko-hercegovačkih muslimana, što je jedna od temeljnih odlika hrvatskoga jezika (očuvanom unatoč pritiscima da prime turski jezik i naviranj u /i/jekavskih govora), sačuvavši tako srodnost s govorima bosansko-hercegovačkih katolika, o čemu izvješćuje još znameniti putopisac Evelija Čelebija (usp. Spaho). Biti baštinom (i) hrvatske kulture svima je njima značilo biti baštinom europske kulture i gotovo redovito osjećati se mostom između Istoka i Zapada. Važno je napomenuti da su takvu identifikaciju (identitet) mnogi muslimani iskaz(iv)ali u vrijeme kada to nije donosilo nikakvu neposrednu korist. Naprotiv, budući da je hrvatski narod i u Austro-Ugarskoj Monarhiji i u Kraljevini SHS/Jugoslaviji te socijalističkoj Jugoslaviji bio daleko od statusa „povlaštene nacije“. Drugim riječima, očitovanje hrvatskoga identiteta bilo je izraz jasno oblikovane svijesti, zbog koje su i neki književnici poginuli ili ubijeni (npr. H. Muradbegović, M. Ekremov Šahinović, I. Žunić), zatvarani (npr. E. Čolaković, E. Mulabdić, A. Muradbegović, Al. Nametak) ili pošli u egzil (npr. A. Horić, E. Mehmedagić, H. Hrustanović), neki pak osuđeni na književnu šutnju (npr. A. Hifzi-Bjelevac, H. Dubravić Đogo).

⁶ Autori donose različite popise. Ogledno navodimo Karihmanov popis u članku „Obra literario – cultural de croatas musulmanes y los recientes intentos de su descroatizaciónpopis“. Obuhvativši razdoblje od 1883. do 1985., navodi kao hrvatske književnike: Salih Alić, Abdulah Alijagić, Safvet beg Bašagić, Hivzi Bjelevac, Husnija Čengiće, Enver Čolaković, Musa Čazim Čatić, Hamid Dizdar, Mak-Mehmedalija Dizdar, kćeri Dobardžić, Husein Dogo (Dubravić), Rasim Filipović, Mustafa H. Grabčanović, Riza beg Kapetanović-Ljubušak, Hasan Kikić, Edhem Mulabdić, Hamdija Mulić, Ahmed Muradbegović, Alija Nametak, Abdurahman Nametak, Sait Orahovac, Šukrija Pandžo, Šemsudin Sarajlić, Hamid Šahinović i Ismet Žunić.

Osim narodnosno-jezične, hrvatska identitetska (in)literarnost muslimanskih književnika ima u pojedinim razdobljima i političku podlogu, početno za vrijeme Hrvatskoga narodnog preporoda (usp. Frndić), zatim izrazito pod pravaškim nacionalno-integracijskim utjecajem (usp. Bakšić), zatim i u nauku braće Radić (usp. Ljubunčić) te ponovno izrazito tijekom Nezavisne Države Hrvatske. Naravno, povijesni i suvremeni odnos između hrvatstva i bošnjaštva (uključivo hrvatstva i islama) posebna je historiografska, politološka i kulturološka tema, pri čemu je njihovo međusobno posvemašnje isključivanje neznanstveno, kako se katkada (u)čini (usp. Dozić); naprotiv se, bez „posvajanja“, „prisvajanja“, „svojanja“, „nadređenosti“, „podređenosti“ brojnim primjerima *ad rem* i *ad hominem* može utvrditi, potvrditi i dokazati da postoje čvrste osnove neisključivosti⁷ (ako je već uključivost možebitno komu iritantna) na temelju njihova doticanja, prožimanja, suklađa, katkada sinonimnosti, sve do toga da se može govoriti i „o interliterarnom pobratimstvu“ (usp. Rizvić).

1.1. Polazišta/mjerila identifikacije

U tom pogledu može se pojedinačno ili kumulativno primijeniti nekoliko polazišta odnosno mjerila identifikacije muslimanskih pisaca u sklopu hrvatske književnosti:

- 1) Osobna nacionalna identifikacija (npr. A. Horić)
- 2) Jezično-sadržajna identifikacija (npr. Musa Ćazim Ćatić)
- 3) Domovinska/mjesna identifikacija i prema mjestu rođenja i života (npr. S. Begović) i prema (pretežitom) mjestu stvaralaštva i(li) izdanja knjiga

⁷ Da se taj odnos u 19. st. bitno počeo mijenjati, ilustrativno je mišljenje što ga iznosi Osman Nuri Hadžić: „Ali vremenom, pošto se je Osmanlija počeo povlačiti s Balkana, počela je među nekim narodima ta mržnja na Islam jenjavati u toliko, što se je počela lučiti vjera od narodnosti, od države. Naročito se je opazilo to kod Hrvata, koji strogo luče vjeru od narodnosti, te se je kod njih našlo zrelih, umnih političara, kao što je veliki čovjek doktor Ante Starčević, koji je, kako ćemo vidjeti, uzeo Islam u obranu, pa i samu tursku carevinu, ukoliko su na nju nepravедno napadali i napadaju.“ (3) Nasuprot tomu, ustvrđuje Hadžić, „Srbi, nasljednici Bizantinaca, po vjeri i duhu zaslijepljeni vjerskim fanatizmom i bezgraničnom mržnjom na Islam, ostadoše i nadalje na krivom putu, navaljujući svom silom na Islam. Dok je bilo i zadnjeg muslimana u njihovu doseg, progoniše ga i mučiše, dok ga ne umlatiše, ako se nije pokorio barbarskoj sili i prešao na Srbstvo-pravoslavlje. A kad su 'očistili zemlju od nekrsti', kako pjeva crnogorski vladika Njegoš, i kad nijesu mogli oružjem i nasiljem više navaljivati, udariše perom, gdje mogu i ne mogu, bacajući u blato historijska fakta, tajeći istinu i izvrćući činjenice. Tako je između ostaloga u novije doba izišlo u Srbiji više pogrđnih knjiga na Islam, a u najnovije doba pojavile se cijelim 'študijama' proti Islamu.“ (4)

(npr. N. Idrizović),⁸ (dodatno) prema pretežitosti ili visokoj čestoti suradnje u hrvatskim književnim i kulturnim časopisima (npr. N. Frndić), među kojima i u katoličkim (npr. M. Grabčanović)

- 4) Strukturno-institucionalna identifikacija u smislu pripadnosti hrvatskim kulturnim organizacijama ili suradnje u njima, kao što su Matica hrvatska i Društvo hrvatskih književnika (Društvo književnika Hrvatske)⁹ i Društvo hrvatskih književnika Herceg-Bosne (npr. A. Mahić bio je član obiju književničkih udruga).

Izrazito zadovoljavanje jednog ili više spomenutih mjerila može se uzeti kao siguran pokazatelj / mjerilo pripadnosti, bliskosti ili sklonosti pisaca muslimana hrvatskoj književnosti odnosno kulturi.

To su dakle sastavnice/odrednice koje valja pouzdano utvrditi kako bi se izbjeglo ubrajanje u hrvatsku književnost onih pisaca islamskoga kulturnog kruga koji se nisu osjećali njezinim dijelom ili su se izjašnjavali/svrstavali piscima druge nacije (npr. Meša Selimović kao srpski pisac), također i onih čija atribucija hrvatskima pretpostavlja dodatnu poruku (npr. Hamid Dizdar, Meho Baraković), no isto tako da bi se uklonilo napasti redukcionizma i eskapizma, najčešće pod naglaskom isključivosti muslimanstva kao bošnjaštva.¹⁰ Riječju,

⁸ Hrvatska je u tom pogledu uvijek bila vrlo otvorena piscima muslimanima. Npr. antologija muslimanskoga pjesništva *Biserje* Alije Isakovića tiskana je 1972. u Zagrebu, a 1990. u Rijeci. Sam Isaković o tome kaže: „Zanimljivo je da smo i mi i Makedonci prve nacionalno imenovane knjige objavili u Zagrebu.“; „Hrvatska svojatnja bošnjačkih pisaca“.

⁹ U ediciji „Pet stoljeća hrvatske književnosti“ predstavljeno je nekoliko muslimanskih književnika: knj. 67. Musa Ćazim Ćatić, *Pjesme* (priredio Abdurahman Nametak); knj. 108. A. Muradbegović, *Izabrana djela*; knj. 116. Hasan Kikić, *Pripovijetke; Provincija u pozadini; Bukve; Lole i hrsuzi*; knj. 136. Rasim Filipović, *Izabrana djela*. U ediciji „Stoljeća hrvatske književnosti“ obrađeni su do sada u knj. 79. Safvet-beg Bašagić i Musa Ćazim Ćatić, *Izabrana djela* (prir. Ozren Prohić), a u pripremi je (u času predaje ovoga članka) izbor djela Envera Čolakovića. U Matici hrvatskoj mimo tih biblioteka knjige su objavljivali S. Alić, S. Bašagić, E. Čolaković, H. Dizdar, M. Dizdar, H. Kikić, E. Mulabdić, H. Mulić, A. Muradbegović, A. Nametak; u godišnjaku *Hrvatsko kolo* pisali su E. Čolaković, H. Dizdar, H. Kikić, A. Muradbegović, A. Nametak, I. Žunić; u časopisu *Kolo* S. Alić, E. Čolaković, M. Dizdar, H. Kikić. Članovi Društva hrvatskih književnika bili su S. Alić, S. Begović, M. Dizdar, A. Duraković, N. Frndić, N. Idrizović, E. Jogić, A. Mahić.

¹⁰ Tako, primjerice, u članku „Safvet-beg Bašagić nije ničiji egzotični priljepak“ Sead Begović piše: „Za Safveta-bega Bašagića (Nevesinje, 1870. – Sarajevo, 1934.) se znalo reći da se u svoje vitalno stvaralačko doba nacionalno izjašnjavao kao Hrvat, a osjećao kao musliman (sa svim implikacijama koje ta riječ u sebi sažima) i pripadnikom bosanskohercegovačkog, odnosno, bošnjačkog kulturnog kruga. E sad, ne treba dvojiti o tome kako bi se Bašagić nacionalno deklarirao u naše doba. Vjerojatnost da bi se deklarirao Hrvatom je naprosto mikroskopski mala. To isto se možemo zapitati kada razmatramo nacionalnu putanju Maka Dizdara ili Alije Nametka. Safvet-beg Bašagić naprosto nije

muslimani koji jesu hrvatski književnici njezini su prema provjerljivim identitetskim značajkama pripadan, ravnopravan, važan i poštovan dio, nipošto „samo mali flert kratkoga vijeka“ (usp. Džafić) niti „samo egzotični orijentalni ukrasi ili priljepci na velebnoj hrvatskoj književnosti“ (usp. Begović).

2. Kršćanske teme i motivi u poeziji muslimanskih pjesnika

Uzevši u obzir prethodno naznačen metodološko-hermeneutički okvir, kada govorimo o poeziji muslimanskih pjesnika, raščlamba ovdje obrađene građe pokazuje da su pisci islamskoga duhovnog/kulturnog kruga u sklopu hrvatske književnosti živjeli u više-manje kontinuiranom i naravnom životnom doticaju s kršćanskom kulturom te da se u svojem pjesničkom stvaralaštvu nisu ustručavali iz nje crpiti motive i teme. Zanimljivo je pritom – iako je opće uvjerenje bosansko-hercegovačkih muslimana da je njihovo predislamsko vjersko opredjeljenje većinom bogumilsko/patarensko – da je broj bogumilskih/patarenskih motiva i tema u pisaca obuhvaćenih ovim pregledom neznatan (izuzevši N. Idrizovića i M. Dizdara) od onih koji proizlaze iz (katoličkog) kršćanstva. No vratimo se temi.

Hrvat, on cjelinom svoga opusa pripada bošnjačkoj književnosti i orijentalno-islamskoj kulturi.“ Što bi Bašagić danas bio, to je pitanje manje od hipotetskog. Činjenica je da se Bašagić, kada jest bio, držao Hrvatom, da je u tom duhu i živio („sa svim implikacijama koja ta riječ u sebi sažima“), da je pisao hrvatskim jezikom i pravopisom svojega doba. Sličan redukcionizam može se, primjerice, naći u članku Nehrudina Rebihića „Književnica Džemila Hanumica Zekić“, u kojemu autor ne spominje njezinu jasno očitovanu hrvatsku nacionalnu svijest niti u popisu djela navodi pjesme u kojima je to izraženo (usp. bilj. 8); usp. *Godišnjak Bzk Preporod* 2014, 343–350. Pjesnikinja međutim sebe jasno identificira „Hrvaticom“. Tako se u pjesmi *Muslimanka Mari Matočec pjesnikinji hrvatskoga sela/Muslimanka katoličkoj sestri* identificira „hrvatskom pjesnikinjom“ i „muslimankom hrvatske krvi“ te više puta ističe svoje hrvatstvo („ja Hrvatsku iz sveg srca ljubim“, „Bog i Hrvati“ i sl.). Slično u pjesmama *Hrvatskoj Bosni* („jer kroz moje žile teče topla krvca Hrvatska“ – pj. u prozi), *Oda Herceg-Bosni* („Bosno moja... domaja Hrvata“), *Hrvatica-Muslimanka* („Ja sam mlada Hrvatica..., hrvatskijem domoljubljem grudi su mi zagrijane“), *Pjesma Hrvaticke-Muslimanke* („Hrvatica ja sam mlada / Domovinu svoju ljubim“), našem vrijednom učenjaku Hamdiji Kreševljakoviću („mlada Hrvatica jedna“), također u pjesmama napisanim u povodu uspostave NDH *Mojoj domovini* („Hrvatska zemljo, ponosna i mila, i sl.)... i *Hrvatskoj domovini* („Hrvatska zemljo ponosna i mila...“, „Hrvatske moje domovine drage...“, „Živio vitez hrvatskoga roda...“). Isti postupak redukcije primijenjen je u članku Anesa Osmića „Međuratno bošnjačko/bosanskohercegovačko žensko pjesništvo“ gdje se njezine hrvatske rodoljubne pjesme ne spominju, „a u slučaju Hamdije Kreševljakovića u patriotskom maniru pozdravlja i slavi, prije svega obrazovanje, učenost, znanje kao vanvremenske i vječne vrednote ljudskog duha stihovima Učenjače, živi, živi, živi!“ – ni riječi o tome da ga naziva „luča sjajna na hrvatskom brodu“ te piše i „Herceg Bosna, zemlja ponosna i slavna / iz svojega srca uvijek je davala / Hrvatskom narodu vrle vitezove... // Svom narodu osvjetljivat staze, / To je dužnost svakoga Hrvata.“

2.1. Domovinski pjesnici

Pjesnik kojega se nedvojbeno drži hrvatskim – Musa Ćazim Ćatić (Odžak, 12. ožujka 1878. – Tešanj, 6. travnja 1915.) – pripadnik naraštaja moderne, socijalni, ljubavni i religiozni poet (usp. Ferhatović), u nekoliko pjesama poseže za motivima i temama iz tezarija tipično kršćanskih pojmova. Tako u pjesmi *Silvije Strahimir Kranjčević* rabi sliku oltara i pehara (kaleža): „...i on je pravde Bogu / Dizao pred oltarom pehar bola i tuge...” U pjesmi *Reminiscenca* rabi slike „Ko mistika u hramu gotskog stila“ i „I Lejla umrije. I s njome vas u čivot¹¹ / Stavih pred oltar pjesničkog mi hrama“, zatim u *Noć čežnje* „I srce taj šum mi sluša / K'o pjesmu serafskih krila“; te u *Noć ljubavi* „Po hramovima boni sjaj kandilja... / Psalam joj sveti šumori.“

U pjesmi *Sloboda*, u kojoj slavi hrvatsku povijest i kralja Tomislava, poslužio se motivom arkandela: „I naše plovljahu lađe pučinom Adrije plave, / U mednoj hrvatskoj riječi s njija se orio poj / I hrabrih mornara naših što ih je put bajne slave / Vodio kroz strašnu buru lik arhandeoski tvoj.“ Zanimljivu povijesno-političku reminiscenciju iskazuje u pjesmi *Kraj Neretve*: „Neretvo, reci: gdje je sada Rim? / Gdje čar i slava Hercegovke krune, / Nad tobom što sjaše poput lune?...“ Motiv Bogorodice dao je u pjesmi *Pred smrt*: „Slaba moja ruka k žutom cv'jetu teži,... / I ja sam opijen s njegovoga daha – / Dok Velike Gospe iz žutoga praha / Pojavi se lik...” U pjesmi *Teubei-Nesuh (Pokajanje jednog griješnog pjesnika)* na zanimljiv način iznosi kršćanski sklop bogoslovnih kreposti: „I s Tvoga ja sam zabasao puta. / Vjeru i nadu iz srca izgubih, / I moju ljubav pomrčio je grijeh.“

Osim motivskih slika, napisao je dvije pjesme u kojima kao musliman izražava svoj pogled na dvije ključne osobe kršćanstva – Isusa i Mariju – te pjesmu kojom izražava odnos islama i kršćanstva kroz bosansko-hercegovačku vizuru. Merjemi-Mariji posvetio je sonet *Merjem* (dio sonetnog ciklusa „O ženi“; u istome je ciklusu i pjesma *Jeanne d'Arc*, posvećena francuskoj junakinji, danas katoličkoj svetici), u kojemu očituje islamski doživljaj čistoće žene koju kršćanstvo časti Djevicom i Bogorodicom:

U templu ona palila je svijeće,
Dvorila Jehovu pobožno i smjerno,
Duša joj bila ko ljiljansko cvijeće,
A srce čisto ko rosa i vjerno.

¹¹ Škrinja sa svetačkim moćima.

I Onaj, koji stvara sva čudesa
I u svem život svojim dahom budi,
Njoj svoju riječ je poslao s nebesa
I nadahnu joj netaknute grudi.

Iz njoha genij rodio se tada - -
Al ljudi u taj podigli se mah:
- To prljav plod je grijeha i gada!...

Tek kad joj srce smrviše u prah,
Viš njena čela drhtnu aureola:
Merjem je čista... Suza svetog bola!...

Isusu je posvećena pjesma *Isa Pejgamber*¹² (a. s.), u kojoj očituje islamsko shvaćanje Isusova života i poslanja.

Kad je spasitelja Israil pogled'o,
Da s vrata igo robovski mu zbací,
Tad rodilo se bogoduho čedo,
Bez grieha i čisto ko sunčani traci.

Pri njemu b'jahu pejgamberski znaci:
Na svietlom čelu mu genij se ogled'o
I kad je Božije slovo propovied'o,
Ne shvatiše ga hebrejski mudraci.

Već zasliepljeni mrakom predrasuda,
Rekoše: „Satana laže mu sa usta!“
I raspeti ga htjede rulja pusta.

Al Gospod k nebu uzdiže ga živa –
I mjesto njega izdajnički Juda
Visi, a duh mu kroz plam pakla pliva.

Čatić je napisao i pjesmu *Juda*. Nejasno je međutim je li riječ o Kristovu apostolu koji ga izdade. Životom i stvaranjem blizak brojnim hrvatskim piscima svojega doba, Ćazim Čatić osjećao je tragičnim rasap između dviju kultura i vjera. U tom pogledu znakovita je pjesma *Ljubav i jedinstvo katolika i muslimana Hrvata*:

Čujte, braćo, jednu priču iz krvavih naših dana,
Kad je bilo i napretek ljudskog mesa za gavrana:
Živjela su do dva brata, a na glasu dva junaka,
Letjela im svjetom slava ko na krilu vjetra laka.
Ali braća mrzila se kao ljute šumske zvijeri,
Mrzila se. Ah a zašto? Što u jednoj nisu vjeri.
I kad bi se gdje god sreli, mačeve bi povadili,
Pa po grudi svoje majke krv vlastitu rijekom lili;
A majka im kukavica jecajući, ljutom bolju
Gledala je, gdje joj djeca u sljepoj se mržnji kolju.
Duša joj je, puna rana, danju-noću uzdisala,
I molitvu toplu Bogu, pred nebeski prjesto slala.
Molila je, da u srcu njene djece Bog s visina,
Ukorjeni bratsku ljubav, ljubav mlijeka materina.
Te je molbe Višnji slušo, pa nakon jednog dana
Poslao je svog Anđela iz nebeskih cvjetnih strana.
Jest, poslo je svog Anđela rajskog mira i ljubavi,
Među braću zavađenu, pravo bratstvo da postavi.
Pa kad su se jednog dana na mejdanu braća srela,
Među njih mi Anđeo pade sa grančicom bjela krina:
„Stojte, reče, dost je borbe! Ta znate li, da ste braća,
Ne čujte l kroz godine majčinog ljutog plača?
Hrvati ste, a majka Vam Hrvatska je, slika raja,
Njena prošlost, krv i jezik Vas ko sveta veza spaja!
Zar proljevat bratsku krvcu zato, što Vas vjera dijeli,
Bog je jedan za sve ljude, i Bog bratsku slogu želi.
Dok Vi tako koljete se, Vaša majka bolno jeca:
‘Neslogom će i razdorom vlastita me ubit djeca.’
O daj zato zagrlte se; majka će Vam sretna biti,

Vaša ljubav njoj je melem, rane će joj izlječiti.
 I na njenom tmurnom čelu zasjat će stara slava,
 Što je sjala u vremenu velikoga Tomislava!“ –
 To je reko Božji Anđeo, pa sa granom krina bjela,
 Zavađenoj braći tada ovjenčao vedra čela.
 I toplijem zagrljajem braća su se zagrlila,
 I u oku radosna im suzica se zakrijesila,
 „Mujo brate“, Ivo reče, „šta je bilo, zaboravi!“
 „Ivo brate“, Mujo zbori, „složimo se u ljubavi...“
 Eto tako dobri Bog je mir posijo među braću,
 I tim mirom učinio majčinome konac plaču.
 I danas se Bogu hvala, braća ljube ko golubi;
 Ali, ali – Trebević se s Velebitom još ne ljubi!!!

U mladosti se pod Ćazim-Ćatićevim utjecajem i pod okriljem pravaške književnosti, osobito Matoša, razvijao i Fadir Kurtagić (Kladanj, 6. siječnja 1889. – Sarajevo, 15. studenoga 1958.), o čemu svjedoči pjesma *30. travnja*, posvećena Petru Zrinskom i Franu Krsti Frankopan, u kojoj rabi i kršćanske motive: „I krv vaša tad poteče vruća // Jednoj raji dade slavu Kalvarije, / I snagu da satire teutonske horde / Slaveć dane svog i vašeg uskrsnuća.“ U pjesmi *Čarobna priča*, tiskanoj u *Biseru* 1912., rabi sliku „Čarobnu sam sanjo priču:... / I žalova Kevserovih presadio da sam cvieće... / U gjulistan žića svoga... / Što prpošno počeo krilom Serafovima da polieće.“¹³ U pjesmi *Akšamluk* prožima i objedinjuje kršćansku, židovsku, islamsku religiju te antičku mitologiju i filozofiju u stihovima „U pričanju tihom oživeće na to / I Golgota, Sinaj, Meka i Medina / I Homer i Sokrat, Epikur i Plato...“

Hasan Kikić (Gradačac, 20. kolovoza 1905. – kao partizan poginuo u četničkoj zasjedi na planini Čemernici 6. svibnja 1942.) u nekoliko pjesama rabi kršćansku motiviku. U pjesmi *Jedno jutro* (ekavicom) „Na jednoj staroj ulici / ulepljenoj sa dva papira / poleva krstitelj Hrista nekom zelenom vodom. // ... kako mi se dragim čini / onaj crveni plašt na krstitelju...“, dok u ljubavnoj *Sere-*

¹³ U zbirci *Stihovi* (1919) ta je pjesma, u novom političkom kontekstu, ekavizirana i preimenovana u *Sanje*, a spomenuti stih zamijenjen je stihom „Što prpošno počeo krilom od radosti da poleće“. U razdoblju od 1919. do približno 1925. postupak ekavizacije bio je čest u pisaca tradicijski ijekavskoga izgovora (npr. T. Ujević, A. B. Šimić, M. Krleža), budući da se tada intenzivno promicala jezična politika prema Skerlićevoj formuli „ekavica-latinica“, od čega se s vremenom odustalo.

nadi interferira kršćanske i islamske motive: „Evo ove noći kunem se mnogo / i tvome raspetom-Bogu i svome alahu / i pevam pijan o svome sevdahu.“ U pjesmi *Moja pesma* rabi za djevojku usporedbu „lepu ko madonu / u crkvi na zidu“. Slično u ljubavno-molitvenoj pjesmi *Za dobar dan*: „Ovim si danom... / vedrina na svakom nebu, / presveta ikona za oči ove žedne.“ Nekoliko motiva rabi i u pjesmi *Riječi u oči*: „mjesto krsta i mjesto molitve / Moljeno ti još nikad ne bi domoljeno / pa znaj, krv rođena što mlazom upršće / toplije je od gvozdene krsta / toplije je od svake molitve.“ U pjesmama *Trag u snegu* iskoristit će riječ „tamjan“ kao i u pjesmi *Epitaf elegični*: „Komšinka umrla mlada... / Za njom će kućani dva dana svijeeće paliti / i gledati da sobe mirišu na tamjan.“

Salih Alić (Bijeljina, 30. rujna 1906. – Zagreb, 11. ožujka 1982.), pjesnik pretežito ljubavne, socijalne, misaone i pejzažne poezije, kršćanski motiv rabi u pjesmi *Slika iz zvonika*: „Vrh zvonika ponoć / kao ptica plava... // U tornju zvonika pjani zvonar spava.“ Religioznih općih mjesta (Bog, Providnost, nebo, visina Nepoznatog) dotiče se u pjesmi *Ponoćna ispovijed pjesnika Muse Ćazima Ćatića*.

Husein Muradbegović (Gradačac, 24. rujna 1907. – osuđen na smrt i obješen /Bihać?/ u ljeto 1947.),¹⁴ prozaik i izrazito misaon pjesnik nevelika, no vrijedna opusa. Kršćanski motiv izrazio je u misaono-molitvenoj pjesmi *Moja religija*: „Bože, nisam Te razpeo na križ, / Niti sam Te utjelovio u ličnost. / Na ovom bielom širokom svijetu nisam / Ti mogao naći sličnost!“, u pjesmi *Straža nad bolom* rabi sliku crkvenoga tornja – „Odmori se ponoćna stražo, / Crkveni toranj već kasne sate bije“, dok u pjesmi *Magle* uzima sliku manastira: „Gluhe noći pune čudne tame / i jezivog mira, / koji u po noći, u po bijela dana / vlada prostorima ovog svetog manastira.“

Zanimljiv opus dao je Mustafa (Hadži)Grabčanović (Bijeljina, 15. siječnja 1912. – Bijeljina, 4. kolovoza 1990.), pjesnik socijalnog impetusa, također vrlo jasno izrazivši hrvatsko opredjeljenje (primjerice /*Tutnji! Drina*¹⁵), kršćanske

¹⁴ Njegov brat Ahmed Muradbegović (Gradačac, 3. ožujka 1898. – Dubrovnik, 15. ožujka 1972.) bio je također hrvatski pjesnik i prozaik te dramatičar, glumac i intendant Hrvatskog državnog kazališta u Sarajevu 1941. – 1945. Nakon rata osuđen, godinu dana bio na izdržavanju zatvorske kazne u Sarajevu i Zenici. Poslije je sudjelovao u kazališnom životu u Tuzli, Dubrovniku i Banjoj Luci. Za drame *Bijesno pseto* (u sezoni 1925/26) i *Husein-beg Gradašćević* (1941/42) dobio je Demetrovu nagradu Matice hrvatske.

¹⁵ „Tutnji Drina... Dragi pobratime, / Bosna nije više sirotica, / uskršlo je hrvatsko nam ime: / sad je Drina hrvatska granica“; pjesma je pod naslovom *Drina*, posvećena „doglavniku gosp. Ademagi Mešiću“, prvi puta objavljena u časopisu *Novi Behar*, sv. 14, br. 5, 1941–42, str. 160.

motive i teme rabi u više pjesama. Tako u *Samostan Santa Maria Campo*: „U svetu ponoć kad sa vasiona / betlehemska zvijezda najavljuje sina, / utiša se narav, utiša se Drina...“; *Teočak*¹⁶: „Krista je slavio tu hrvatski puk! // Antemurale ponosno stršila – / grofovi Iločki i Franjevci fratri... / – džamija ispod drvene tvrđe / gotiku čuva – taj pouzdan znak: // ...Prije petsto ljeta na tom kršu eto samostan je bio – tlo časno i sveto: / antemurale bijaše Teočak!...“; *Kraljeva Sutiska*: „– Tu svetište svete Gospe. /.../ To svetište – sveti znamen... / Srcem bukti sveti plamen: / – Ave Maria, mater sacra!“ (kako je vidljivo, pisac u naslovu rabi ikavicu); *Noć na Gvardijanovači*¹⁷: „Il’ sa zvijezda sveti zvuci bruje: / ‘Ave maria, gratia plena...’ // Vanzemaljsko svjetlo obasjalo / sur samostan u crnoj ruini... // Usne šapću u toj pomrčini: / ‘Ave Maria, gratia plena...’ / Dah prošlosti tako bliz se čini: / dah povijesti hrvatskih plemena!...“ Borbe između dvaju svjetova, kršćanskog i islamskog, dotiče se u sonetima *Pad Bosne*: „U svetom zanosu konjica Turana¹⁸ / zbrisat će sve što vjeruje u Krista!“ i *Križari zlatnog Moloha* – posvećeno Arapima u Palestini: „...i mrk se Maur čudi; otkud da bijeli ljudi / prodaju dušu Judi, što raspe njihovog Krista!? // I šta želi još Evropa? Nije li mač križara / u ime kršćanskog Boga dosta sjek’o Maure – zar još je krvi žedna?“ Ta pjesma, nastala u mladosti, tridesetih godina prošloga stoljeća, kada je Grabčanović pretežito zaokupljen socijalnom tematikom, može se smatrati svojevrsnom protestnom poezijom, kao i *Kongo-crnci, bijelci i misioneri*: u kojoj prosvjedno piše: „Crncima duh zarobiše sveta pisma i biblije... // I crnac gunđajući trpi: logici bijelih se čudi: / Krist njihov rek’o je da svi su ljudi braća, / a Bjelac Crnca mrzi. – Zar Crnci nisu ljudi?“ Slično u *Pjesma o Abesiniji*, potaknutoj talijanskim napadom na Etiopiju: „Negdje na globusu postoji Abesinija... / gdje cvjeta ropstvo ko u doba Plinija / – gdje nisu blagoslov dali kardinali... // Al budimo mirni... / Još kultura blista! / Još križare b’jeda zabludjelih peče – / pogotovu b’jeda sljedbenika Krista!... // sav je trud križara jalov, uzaludan.“ Spomenute pjesme osim posljednje tri tiskane su u *Maruliću*, gdje je o njemu Alija Nametak 1977. napisao prigodno slovo, a pjesma *Večernja sonata* tiskana je u *Crkvi u svijetu*. U cijelosti donosimo njegovu pjesmu *Međugorje*:

¹⁶ Mjesto blizu Tuzle. U 14. stoljeću ondje stajaše franjevački samostan i crkva, poslije pretvorena u džamiju.

¹⁷ Njiva, polje pokraj samostana Teočak.

¹⁸ Visoravan u Iranu, pradomovina Turaka.

Praskozorje... Šumi borje...
Sunčev ruj će da se prospe.
Sveti zanos. Međugorje.
– Ukazanje svete Gospe!

Ima l' dražeg svetog trenu?
Bude li se čiste zdanje?
Vidjelica ushićena
sada ugleda ukazanje...

Praskozorje... Šumi borje...
Sunčev ruj će da se prospe.
Sveti zanos. Međugorje.
– Ukazanje svete Gospe!

Međugorje... Praskozorje...
Sveti zanos s neba pada.
Ukazanje – Šumo borje...
San Hrvata, ponos, nada!

Čuj nevidljiv kor se čuje:
Da l' to mole mrtvi fratri?
il' sa neba zvuci bruje
u pobožnoj svetoj vatri?

Praskozorje... Međugorje...
Sunčev ruj će da se ospe.
Sviću nade. Šumi borje...
Pada milost naše Gospe...

Ismet Žunić (Tuzla, 27. prosinca 1914. – ubijen od partizana 1945.) godine 1945. objavio je zbirku *Ritam rata i poezije* (reizdanje, Zagreb 2009.), gdje u nekoliko pjesama rabi kršćanske motive. Tako u pjesmi *Jajčanka Marica*: „Na dla-

nima toplim svoju dušu nosi / pred kamene noge polutamnog Krista, / a On je ljubi po zlačanoj kosi / i na vrat joj niže vedrih bajki trista.“ Motiv „krsta“ javlja se u pjesmi *Ja ne znam*: „Nebo je Gospodova rodna gruda / govori dvotrokutna zvijezda i krst cijeli.“ Zanimljiv je stih koji dvaput varira u domoljubnoj pjesmi *Bajramski monolog*: „I dok crni trn, što mi se u pet klima / (...) / Užasno peče crni trn, što mi se u peti klima.“ Je li Žunić povukao Pavlovu misao „I da se ne bih uzoholio zbog obilja objava, stavljen mi je trn u tijelo, sotonin poslanik, da me trajno muči da se ne uzoholim“ (2 Kor 12, 7), teško je reći, ali veza je prepoznatljiva. U pjesmi *S Poligona u travnju* u veoma hermetičnom surjeću četiri puta piše riječi „Veliki Rabbe“, primjerice u stihu „O Veliki Rabbe, za boljitak raje molim da mi primiš dovu“,¹⁹ ipak ne posve jasno odnosi li se to na Krista.

Pjesnikinja Džemila Zekić Hanumica (Sarajevo, 30. ožujka 1917. – Sarajevo, 2004.) pisala je tridesetih i početkom četrdesetih godina ljubavnu, didaktičku i domoljubnu liriku herceg-bosanske i hrvatske inspiracije (neke pod pseud. Makbula). U jednoj od takvih pjesama *Najljepšoj zemlji*, uspoređujući Herceg-Bosnu i Dalmaciju koju je posjetila, poslužila se motivom zvona: „Gledala sam kako sunce... / I slušala kako zvona / Kroz tišinu mora zvone.“

Mehmedalija Mak Dizdar (Stolac, 17. listopada 1917. – Sarajevo, 14. srpnja 1971.) osobita je pjesnička pojava, pa tim slijedom i po ugradnji biblijskih, a u tom sklopu i kršćanskih motiva i tema u svoje pjesništvo, uzevši pritom u obzir i kulturu stećaka.²⁰ Dizdar je poetski plodno kristopjevan, bilo da motiv Krista rabi usputno, samo spomenom, bilo da mu se tematski posvećuje, kao što čini pjesmom *Sunčani Hristos*, u kojoj, uz brojne teološke konotacije (utjelovljenje, raspeće, uskrснуće, vječnost), Krista naslovom alegorijski konotira kao „mlado sunce s visine“ iz Zaharijina hvalospjeva (Lk 1, 78).

Ni život ni smrt ne pripada meni
Ja sam tek onaj koji je u sjeni
Onog što u vremenu se
Ovremeni

¹⁹ Molitva.

²⁰ „Stećak je za mene ono što nije za druge, ono što na njem i u njemu nisu drugi umjeli ni znali da vide. Jest kamen, ali jeste i riječ, jest zemlja, ali jeste i nebo, jest materija, ali jeste i duh, jest krik, ali jeste i pjesma, jest smrt, ali jeste i život, jest prošlost, ali jeste i budućnost.“ Rečenica je često citirana, ovdje preuzeta sa: https://bs.wikiquote.org/wiki/Mak_Dizdar.

Ovdje je prisutan onaj
Kome zavidješe crni zakonici
Objesiše ga u šesti čas onog dana
Pred njegovim čudom zanijemise žreci i vojnici
Kad veza ih za zemlju suncem svoga krsta
Raširivši ruke od prsta do prsta
On pobjedi
Smrt

Smrt ga tražase al ne nađe ništa
Ne nađe ni kosti ni mesa ni krvi
Osta joj samo obris znameni i prvi
Put za nešto smrt zube nije imala
Gle kako sad bezglavo skače
Plače i rida očajna
I mala

Ni život ni smrt ne pripada meni
Ja sam samo onaj koji je u sjeni
Onog što mu smrt ne mogaše ništa
Onog što pretoči se u stub
Sunčani

Ja sam samo onaj što iz svoje jeseni
Iz zatoka stvari iz te stvarne muke
U ona daleka sunčana počivališta
Pružila
Ruke

Krist je također tematska srž pjesme *Loza i njezine rozge*, koja započinje stihovima: „Ovdje je prisutan onaj / Koji po vjernom očitovanju reče / Az esam loza istinita, a otac moj vinogradar / I vsaku rozgu na meni a ploda ne da ja ću odsjeći / Al onu koja rađa da polje bude bolje / da sladi dar i plod veći / Čistim // Vi već ste čisti slovom istim koje vam glagoljah / Bacite zato stvari svoje u oganj

ovog plama / Budite tako u meni a ja ću svakako u vama / Kao u onim što sam od iskoni koje voljah / Az esam loza / A vi ste / grozje“, u čemu se prepoznaje poznati odlomak Ivanova evanđelja (15, 1-8). U pjesmi *Brotnjice* aludira na Ivana Krstitelja i Krista: „Al šta sam ja Glas vapijućeg u pustinji iako / Nisam bio ni drvodjelja ni ribar ni vodonosac iako / Nikad nisam jeo lipov krst ni kršćavao vodom.“ I u pjesmi *Hiža u Milama* rabi nekoliko motiva: „U omami teškog tamjana / U bornome zboru / Krstova i / Mačeva // U tome gorkome koru / Riječi od Kuzme / I od Damjana.“ U pjesmi *Iskaz petog svjedoka* dotiče se Marijina djevičanstva stihovima „Žene su određene za klečanje pred Čekanjem / Pred djevicom i sinom“, a za „ženskim“ motivima poseže i u pjesmi *Mora*, (Srce Marijino, Zavod Kćeri Božje Ljubavi) te *Koljena za Madonu* (Madona, uz motiv Lazara). U pjesmi *Jedno drvo* neizravno evocira lik Jude: „O njegovu granu ne mogu / Da se objesim.“

Kompleksna je baladna elegija *bbbb*, razdijeljena u četrnaest nejednakih dijelova, u kojoj je Krist konotiran na više mjesta: „za razliku od riječi što u hipu postaju uvele i stare / i riječi su dakle sve ali i kao ograničenost su svega dane, / Jedina je riječ koja se još čeka / Ona što valja da stigne iz iskoni Iz daleka...“ U daljnjem tekstu Dizdarova se riječ oblikuje kristovskim konotacijama:

(...)

Ali smo netom čuli neke nove riječi
 Ali smo eto čuli takve riječi od kojih
 I kada su tiho rečene vasseljena ječi
 Riječi o božjem prstu u sunčanom krstu
 O gradu što valja ga sazdati u nama
 O vinogradaru i njegovom vinogradu
 O lozi plemenitoj i njenim vitim rozgama
 Čuli smo riječi o žrecima i vječiti vijencima
 O nekim uskim vratima pred našim trudnim nogama
 Čuli o skrivenosti vinoj onih u debelim togama
 O logama krvi što ih istraga crna proliva
 Uz križ i kalež uz palež i pseći lavež
 Ima novih riječi o novim i oštrim mačima
 I čudnim štitima spasenija
 Budnim za badce bludne
 Za njina čtenija i

Bdenija

Čuli smo dakle riječi što nam umiju

Nešto novo reći

6.

Čuli smo eto sada neke nove riječi

Kakve ranije još nikto

Govorio nije

Čuli smo riječi o hljebu nasušnome:

Da hljeba valja dati svakome

Koji ga treba

No neka se od sada zna da nije sve u

Hljebu ovome:

Neka se istina zna o hljebu

Inosušnome

(...)

On slovom svojim gorkim a ne mačem i kopljem

Učini se i žeteocem

I snopljem

On slovom svojim krči pute

I put otvori

Zori

9.

Tako još nikto ovdje na zemlji govorio nije

Govori on nama dakle i smjerno i vjerno

I silno govori on nekada kao da fijuče bičem

S medom i pelin daje nam u svojoj čaši

Nikada nas nikto ne časti takvim pićem...

Ovako još nikto

Govorio

Nije

10.

Govoreći tako ja vam ne govorih sam od sebe ništa
To što vam glagoljah samo je moje tijelo i moja pišta
Ja rekoh vam riječ od drugog što je stekoh
Ja rekoh riječ tek onoga
Koji je kroz mene
Rekao
Čuli smo eto sada njegove riječi
Kakve ne govoraše nikto prije
Zato blago nama
I zato jao
Nama
Jer tako još nikto
Govorio
Nije
To kroza nj progovori
Riječ
Sama

11.

Pokušavah ovdje pronaći prave riječi o Riječi
Okušavah podobnu sliku naći za riječ čovjeka
Riječ o onome svemu što nas oko nas
Od iskoni tišti i što nas
Čeka
Kušah urezat slovo o Slovu
Što u nama vapije
I vrišti
Ne znađah ne umjeh
Na kraju ništa
Ja
Ništi
Be i Be
Be i
Be.

Enver Čolaković (Budimpešta, 27. svibnja 1913. – Zagreb, 18. kolovoza 1976.), nakon rata dugo je bio „na ledu“ (što ga nije obeshrabrilo da potpiše *Deklaraciju*), pa književno utočište nalazi i u Hrvatskom književnom društvu svetoga Jeronima redovito se javljajući na stranicama časopisa *Marulić*.²¹ Ostvario je bogat književni opus, u kojemu je i poetski, često rabeći kršćanske motive i teme u širokoj paleti, što bi zasluživalo poseban rad. Samo, primjerice, *U kapucinskoj kapeli* naći će ih se pregršt: kapucinska kapela, Spasitelj, oltar, tamjan, orgulje, klupe i klecala, svetačke slike, kalvarija, Čovjek, križ, aureola, golgota slika „kaplje iz srca, iz pribitih ruku / i nogu i s glave pod trnovom krunom, / kaplje crvena tajanstvena – krv...“ U opsežnu ciklusu „Biblijske priče XX. stoljeća“ objavio je više pjesama baladno-elegične impostacije, naslova redovito „ojačanih“ duljim podnaslovima (koje ovdje izostavljamo), u kojima često poseže za „apokrifom“, koji mu omogućuje veću sadržajno-izražajno slobodu u smjeru ironije ili groteske. Izrazitu ili zamjetnu kršćansku intonaciju u naslovima i sadržajima imaju pjesme *Priča o Jobu i Svetom Sebastijanu*, *Priča o tome kako se Savli opavljaju*, *Priča o svetom čovjeku*, zatim pjesme *In hoc signo vinces*, *Noć na Maslinskoj gori*, *Ressurexit*, *Odluka Jude Iskariota*, *Ispovijed jedne izgubljene ovčice*, *Petar se odrekao Krista*, *I sići će Gospod među djecu svoju*, *Ne zaželi ženu bližnjega svoga*, *Sudnji dan*, *Rame mu sjekao težak drveni križ*, *Istjerao je trgovce iz hrama*, *Sumnja*, *Kroz kapilaru uma*, *Rahelin plač*, *Čovjek...* Uz spomenute motive, tu su Isus kao „tesar“, Marko, Matej, Luka, Pavao/Savao, Juda, Marija Magdalena, Lazar, Barnaba, Pilat, centurion, Anastazija (Stošija), mjesta Galileja, Sinaj i dr. te brojni biblizmi: pasha, uskrs(nuće), oltar, vatra, krv, tijelo, duh, Eden, pakao, nebeska strijela...

Zanimljiva je pjesma od triju soneta *Krist pobjegao s križa*, podnaslova „bogohulna farsa slaboumnog genija“, završnih stihova: „al svi se samo smiju tom svecu / koji raj nudi, spas i smirenje, / a za njih traži tek – uvjerenje.“ Osobito je zanimljiva i interferencija motiva kršćanstva i islama u potresnoj pjesmi *Bosanska historija – bratoubojice*:

(...)

S imenom Krista, ajetom Kur'ana;
za svetu crkvu, - za dženet radosna

²¹ HKD sv. Jeronima tiskao je 1990. *Izabrane pjesme* E. Čolakovića, a 1991. *Mali svijet*: roman iz naše nedavne prošlosti. U *Maruliću* su objavljivani i Hamdija Kreševljaković, Alija Nametak, Mustafa Grabčanović, Džemaludin Alić, Salih Alić, Kemal Mahmutefendić.

duša Šehita... Tuguje žalosna
pramajka Buga brigom otrovana...

Gine mlad Bosanac.
Gine za Turke, gine za Latine.
On gradi crkve, džamije podiže,
guši ga harač, mlate ga batine.

Klanja se Čabi, pred oltar gamiže
i zavjetima, postovima, glađu
moli da nesreće brata mu sad snađu.

On posti Ramazan i u svakoj dovi
bar deset puta ponosno ponovi:
Alahu, uništi mog krštenog brata,
tog prokletnika ... Daj mi slavu rata.

Svud šestoper topuz nad Bosnom vrluda,
svuda sablje zveče i krv teče svuda.
U ponoć se svaku čuje lelek Buge
i sestre joj Tuge:

Za druge. Za druge...

Različitih kršćanskih motiva nalazimo i u „Minijaturama“, njih oko trista, među kojima su i manji ciklusi „Lijepa naša“ i „Te Deum“. Evo jedne:

Ignacije Loyola
Osakaćen luđak sam bio dok mačem pobjedu tražih.
Tamnica ne treba lance, utvrde ni ključare.
Postat ću general vjere!

Kao završni primjer donosimo pjesmu *U kapucinskoj kapeli*.

Hladan u svojoj kamenoj ljepoti
uzvišen nad sitni prolaznosti prah

oltar u magli tamjana i zraka
šarenim staklom zamračena sunca
čeka na grijeh da dopuže sitan
i moli u suzama, kajanju, bijedi...
Tad će zapovijedi
grmnuti orgulje, ili krupan glas
visokog onog starog kapucina
koji iz dubina
oltarskih viri ko sablasna kob.

Klupe i klecala i svetačke slike;
kalvarija: Čovjek teški vuče križ...
kaplje iz srca, pribitih ruku
i nogu i s glave pod trnovom krunom,
kaplje crvena tajanstvena – krv...
Da, čovjek je crv!
I svaki pogled, ma kuda da luta
vraća se mozgu ko strah:
Bijedan sam, jadan,
prolazan i gadan
i drhtim, a ne znam šta sam – kome kriv?

Van iz te kapele!
Van – dok si još živ!

A kad si već vani, u okrilju sunca
i čuješ smiješak cvjetova i trava,
tad oko gleda – gleda u kapeli
i srce ćuti da je ipak jače
neg prije i čvršće – i da, premda plače,
potpunije sada život ljubiti zna...

Barokna glava kapele u parku
poput aureole nad krošnjama sja.

Nasko (Nazif) Frndić (Zenica, 3. travnja 1920 – Zagreb, 31. svibnja 2011.) u pjesmi *Prisjećanje* (na Srebrenicu) kaže: „A za okrepju duše, / bogougodan san, / pod nebom Srebrenice / bilo sedam džamija / i jedan samostan. // Iz turskih zemana / kronika stara, franjevačkom rukom / čitko ispisana, / kaže da je kršćanska / širom Europa, / bez zavisti i žala, po Srebrenici svu Bosnu / Srebrnom prozvala“ (Frndić donosi bilješku da je podatak uzet iz *Sabranih djela* Ivana Franje Jukića 1842.).

Nusret Idrizović (Bijelo Polje, 25. travnja 1930. – Zagreb, 14. ožujka 2007.) dotiče se kršćanskih motiva u nekoliko pjesama. Tako u pjesmama *Glas prozebljih ptica* i *Sveto čudo* rabi motiv „umukli zvonici“, u pjesmi *Pohod sjena* „gradska zvona“, a u *Tišine se odreći ne mogu* „neka zvona moju smrt prešute“ (4x). U pjesmi *Povratna karta* reći će „slušamo Bachovu ‘Muku po Mateju’“, a u *Mlinica* spominje „križ Europe“. U pjesmi *Dojava božanske smrti*, u surječju doživljava ratnih stradanja, rabi usporednicu „Umukli zvonici. Munare ostale bez poklonika“. U ljubavnoj pjesmi *Samoće* aludira na „kršćanskog“ Boga stihom „iako u tvoga Boga nikad nisam vjerovao“. Molitveno je univerzalno intonirana pjesma *Samar na pločniku* (Bog, svedržitelj).

Esad Jogić (Prijedor, 11. svibnja 1941. – Zagreb, 2. ožujka 2022.) pisac je pretežito ljubavne poezije, uz to misaone, pejzažne i domoljubne, podjednako s bošnjačkim i hrvatskim naglascima. U više pjesama dotiče se kršćanskih motiva: *Kad uzdahne zemlja* (Svetac, Svetica, Sveti Martin, Sveta Marija); *Devet stotina godina* („Sveta molitva s Kaptola“); *Okvir za sliku Zagreba* („sveta Kamenita vrata“); *Sadit ćemo cvijeće Vukovar će nići* („Gluha kuća u molitvi, na obali Dunava / Na križu joj strijeljane rane Isusa“); *Ubijenom ocu* („Pomiluj me, pruži mi / svoju mrtvačku rajsku ruku. // Neka mi bude posljednji / putokaz, kako da se uzdignem. / Kako da uskrsnem od plamtećih križeva na zemlji. / Do plamenih anđela koji ti / pjevaju na nebu“). U lirskoj pjesmi *Samoća u molitvi* povezuje, slično Idrizoviću, kršćanski i islamski motiv: „Cik crkvenog zvona / i ezan, poziv na molitvu. (...) Sa starog zvonika / i ocvalog groblja, / miriše molitva. / Leluja kao nada u vjerovanje. // Ljudi u radosti skrušeno / žure, da stanu pred Boga / govoreći svoje molitve / i u vjeri šute.“ U pjesmi *Božić u Hrvatskoj* prožima temu izgnanstva iz BiH s kršćanskim blagdanom:

Daleko od ognjišta Božić već drugi
kako mi duša u izgnanstvu sanja,
dani nostalgični, jadni i dugi
nada za povratak sve manja i tanja.

Božić u Hrvatskoj meni zemlji dragoj
 pali se tisućljetna svjetlost Hrvata
 ja ga sanjam u ljudskoj nadi blagoj
 s prijateljima, bez obiteljskog jata.

Svjetlost. Jelke. Na zemlji zvijezda
 radosnicu suzu mami sjetno,
 tragovi slame Isusova gnijezda
 božićni san, zvijezdim se neprimjetno...

Admiral Mahić (Banja Luka, 19. siječnja 1948. – Sarajevo, 19. rujna 2015.) u tematski raznovrsnu pjesničkom opusu često hermetična i nadrealistična narativa, vezana i slobodna stiha, često rabi biblizme (Adam, Eva, Bog, Nebo, Pakao, Čistilište, Raj), a na više mjesta i načina dotiče se kršćanskih motiva i tema. U pjesmi *Negdje* prožima islamski i kršćanski motiv u slici „Biokovo, Jahorino, vjerni vrhovi, / bilo je dobro dok smo se voljeli / sve do kraja pameti za vama idem i pjevam, / negdje u nebu /.../ u polju nišana i križeva“. U ratnoj pjesmi *Paški nacrt* stavlja Isusovu osobu u sljedeću sliku: „Nigdje čovjeka da je prestravljen / Idu svojim putem tetrijebi / Svukud mir i Isus hvaljen, / da poludiš sam u sebi.“ Slično u pjesmi *Iz velike čaše*: „Lijepo se kosi! / Hvaljen Isus i Marija! / a po zemljanoj osi / udara oklagija.“ Krist je prisutan i u pjesmi *Terapijsko ime nosi Adama* (1): „Adame Oživljuj Savršenstvo /.../ Vrati moje dvije žute planine / Istopljene u molekul / Okružen Hristovima, ko je to!“ Motiv križa rabi u pjesmi *Bosna je sa križa sašla*: „Bosna je sa križa sašla / traži majku da je izvede iz studij.“ Križ je prerečen motivom Golgote u svojevrсно pokajničkoj pjesmi *Hotel Libertas*: „Strasti su me izdale. / Herojska čuvstva Čistote! / Dvoboji Ljubavi i Golgote! / Dušo poplašena od patnje, / Ljubavi izbavi se do vatre!“ Dvije pjesme navodimo u cijelosti:

Bečka katedrala
 Nema običnog čovjeka.
 Obično je varka.

Rijetko što
 kao zidovi bečke katedrale
 moglo je ostati na suncu.

U katedrali sam vidio lijepu ženu
mokrih očiju, ali ne od suza.
Bijaše to vlaga od vatre.

Sve mrtve, ubijene, valja oživjeti.

Pehar

Kriste iz Makarske, oprosti – pisao sam ti
nakostriješeno pismo... al bez nakane zle,
možda ga je pisalo vino.
Zaboravio sam te riječi odbjegli, no – upamtilo je
moje srce, sitno slovo: Pehar!
Pa, u zdravlju, neka živi sveta tajna!

Sead Begović (Zagreb, 20. travnja 1954. – Zagreb, 1. prosinca 2018.) kršćanskim se motivima koristi često, primjerice u pjesmama *Cementirani* („Susreli smo i Svetog Donata u novogodišnjoj noći / no, njegov samostan nije stereo“), *Tajne oči večere* („Noću uvijek otvorena vrata crkve / ... / ili uz crkvicu Sv. Lovre... / kojom svećenik prinosi kalež / čisto i mirisno“), *Pismo mrtvog pjesnika* („na Svetog će Nikolu pršiti snijeg“), *Idila, rat i lutak* („u tihoj Božićnoj noći“), *Corpus Christi* („u zaljevu Corpus Christi“, „Božić se bliži“); *Ravnoteža svijeta* („To je dakle ravnoteža svijeta / Za kojom sam čeznuo / Za vlašću koju mi neće oduzeti / ni anđeo Gabriel / koji mi svakodnevno puni uši / o mome postanku...“); *Nebo koje sa mnom ode na počinak* („a jer / kada bi Juda izišao večeras / pao bi željezni zastor s neba“). Matošu je posvetio pjesmu naslovljenu riječju kršćanske intonacije *Otužni Miserere*. Pjesmom *U samici* reminiscira smrt Zrinskog i Frankopana: „Moje drago serdce, nemoj se žalostiti / svrhu ove moje pjesme / ni burkati / Sutra budu meni glavu sekli / polag Božjeg okončanja // Tvrđa vjera nego kamen stijena...“ U pjesmi *Vođenje pjesme* pojmovi *križ* i *rimokatolički* smješteni su u vulgarni kontekst. Uz islamske, u nekim pjesmama rabi opće religijske pojmove: anđeli, vrag, Gospodin, Bog (Božji) i sl. Navodimo dvije pjesme izrazito kršćanske motivike.

Narodi nam se kralj nebeski
I dok su vrt nečujno nastanjivale
pahulje babljeg ljeta

sveprisutni se Bog s lakoćom
zgušnjavao u vrtu
Darovao ti mirisne križance
žutih frezija
i onaj puteljak tamo
zastrt iksijom i ružom
tebi je dan pogledaj ga
i znaj:
iz te se ljupke slike
rodio u Betlehemu sin.

Ovo je tijelo moje
Prijatelj Ivan uvjerava me
da ga je ispred zagrebačke katedrale
zaustavio Isus Krist
Odjednom njegov vibrato, kaže
Pjeva mi, ni muha se ne čuje
osim ljeta njegova glasa
Zadržava me
blagosliva moje brige
Treba li kleknuti pred njim
ili pred sobom?
I čekati da mi raskužnim sredstvom
vrati dostojanstvo:
Hrpici neplodne zemlje
i otvorenim jarugama u meni
Ovo je tijelo moje, reče mi
i kruh moj koji sam upravo prelomio
u jedinstven zalogaj
Sada sa mnom vidiš, sa mnom čuješ
i sa mnom govoriš

2.2. Pjesnici u emigraciji

Muslimanski pjesnici dali su ovom tematskom sklopu zapažen udio i u hrvatskoj emigrantskoj književnosti, posebice Enver Mehmedagić, Alan (Alija) Horić i Asaf Duraković.

Enver Mehmedagić (Zagreb, 29. listopada 1929.) pisao je na hrvatskom i španjolskom jeziku. U pjesmi *Hrvatskoj* prožima kršćanske i islamske motive: „Zdravo majko zvonika i fesova / Vitezova križa, stjegova islama... / Zdravo majko nebeskih vojnika / Bleiburga i Srijema / Srušenih oltara, ugašenih svijeća...” U pjesmi *Vrijeme* motiv je križa: „Pustinja / Križeva napuštenih grobova...” Mehmedagić, što je zanimljivo, iako politički emigrant, objavljuvan je za vrijeme bivše države u *Maruliću*. Tu u pjesmi *Božić 1944.* spominje božićno drveće i svijeće; u pjesmi *Prokletstvo* nalazimo riječi božićno drveće, božićne pjesme, Sveti Otac, namjesnik Kristov, Crkva, kršćani, Novi zavjet, dok u *Nevjesta Hrvatske*, posvećenoj „mojoj prijateljici Kaji Pereković i svim robijašicama za Hrvatsku“ pjeva: „Neću ti plesti / krunu od zlata / jer ju je usud / spleo od trnja / na putevima Krista... Iza rešetaka... / tražila si drugu u srebrenoj zvonjavi / prkosa i volje // Krhkog srca / prišla si oltaru / nada novih u buđenju Hrvata.“ Tu su još pjesme *Kaptol* (nadbiskupski dvor, vrata katedrale, Usnuli Kardinal, Markov trg i crkva svetog Marka), *Kamenita vrata* (svijeće, molitva, čudo kao aluzije na Bogorodicu) – ta pjesma objavljena je i u čikaškom franjevačkom *Hrvatskom kalendaru*. Zanimljiva je pjesma *U milanskoj Poliklinici*: „Kada sam sâm, / guši me očaj / i mislim... / Što će biti sutra? // Navirujem na prozor / i pratim sunce / što njeguje krovove, / A časna sestra moli / Oče naš // Moli i za mene / suor Mariano / jer tamo gore / nije važno / ime.“

Alija, poznatiji kao Alan Horić (Kulen-Vakuf, 3. siječnja 1923. – Montreal, 21. srpnja 2022.), koji je nakon rata živio u Francuskoj i Kanadi, gdje je uspio pisati poeziju i na francuskom jeziku, objavljivao je, među ostalim, nakon rata i u katoličkom glasilu *Glas sv. Antuna*. Jasno se identificirao Hrvatom i hrvatskim piscem doživljavajući Bosnu hrvatskom zemljom, što je očitovao u pjesmi *Bosna*, u kojoj uz islamske apostrofira i kršćanski motiv: „Tuđinske noge hrvatsku Bosnu gaze, / gladni vukovi izjedaju njezino lice... // Sijedi starci nose Boga u Kur'anima / i tužnim srcima. // Narod u džamijama i crkvama strpljivo čeka uskrsnuće.“ Na kršćanski način dotiče se motiva Boga intencijski po Očenašu u pjesmi *Molitva za Hrvatsku* u stihovima: „O, izvedi, Oče, na pravi put siromašne ljude... // Vjerujem u Tvoju moć, nebeski Oče, ugled što ga ruše / U Tvoju mi-

lost što lebdi nad nama na nebu, / U blagoslov oprosta, u veličinu Tvoje duše, / Vjerujem u Tebe, Bože, jer živim o Tvome hljebu.“ I u drugim pjesmama ima religioznih motiva koji pripadaju objema vjerama (Bog, anđeli, pakao, raj/nebo).

U opsežnom pjesničkom opusu Asafa Durakovića (Stolac, 16. svibnja 1940. – Waterport, SAD, 16. prosinca 2020.) kršćanski motivi i teme imaju ne samo zapaženo nego istaknuto mjesto. Dio njih sadržan je u „kastavskom ciklusu“ pjesama u vezanom stihu (redovito u pet katrena) na temelju fresaka Vincenta iz Kastva, kao što su *Dar klonulom prosjaku* (sv. Martin i Krist), *Skriveno otkriće* (sv. Martin, zvonici), *Ples mrtvaca* (slika u beramskoj kapeli), *Nepokoreni zmaj* (sv. Juraj, kapela, zmaj/sotona), *Navještenje*, *Poklon Kraljeva*, *Herodovi mačevi*, *Iskušenje u pustinji*, *Zadnja večera*, *Judin poljubac*, *Veronikin rubac* već naslovom jasno izražavaju kršćanske motive i teme. Njima treba pribrojiti i pjesme *Santa Maria del Mar* (katedrala u Barceloni) i *Rio de Janeiro* s motivom kipa Krista Spasitelja. Kao primjer donosimo pjesmu *Veronikin rubac*.

Na izlasku iz polumračnog svijeta
Kroz niska vrata kamene kapele
Dirnuh se rukom stropa nadnijeta
Gdje srh me prože posred duše cijele

U čitavom se čudnom popodnevu
I ne osvrnuh na lik iznad vrata
Gdje vidjeh glavu trnjem okrunjenu
Što mi se silnom patnjom srca hvata

Patnja od sviju svjetskih poniženja
Pod teretom od nezahvalnog svijeta
U tihoj šutnji beramskog kamenja
Teža je od svih poniženih ljeta

Iznenaden pred ispaćenim licem
Što ni u bolu blagost ne sakriva
Studen me prože mojim cijelim bićem
Što istom patnjom kroz vremena pliva

Zato se dirnuh srca predanoga
Kristova lica ispaćene slike
U poimanju da se lica moga
Taknuo rubac svete Veronike.

Izvan tog ciklusa Duraković piše *Zbor mrtvih glagoljaša* (reminiscencija na karinski samostan srušen u Domovinskom ratu²²), *Karinska listina*,²³ *Pričešće maslina* (Te Deum, prior, Red Tremita), *Dva čudnovata sarkofaga* (splitska katedrala, biskup Ivan Ravenjanin, splitski prior Petar, Sveti Donat), *Kosinjski misal* (A. D. 1483., sveti Stjepan), *Prenesretni jezik* (Rim/papa, Aleksandar VI.), *Krist na seoskom raskrižju* i

Zahvalnost Simonu Cirenskom
Što bliže korak stiže vrhu brijega
Gdje tri se kobna stupa nebu dižu
Mnoštvo se jati. Nebo povrh njega
Svjedoči zla što svome kraju stižu.

Kao i tada, u dan poniženja
Padam pod teškim teretom što mori
Dok tuga teža od oštrog kamenja
Razdire srce kad izdaja gori.

I šutke nosim drvo svoga križa
Dok milosnik mi ublažuje boli
Putem gdje vječna pravda biva bliža.

A srce koje i u patnji voli
Prezire ruže izdaje znamenja
Kad sva je patnja od ljubavi niža.

²² U kolovozu 1991. okupirale su ga jedinice tzv. SAO Krajine, iz njega protjerali redovnike, te ga zajedno s crkvom i zvonikom razrušili 13. veljače 1992. Zanimljivo je da je barbarski uništena i zajednička fratarska grobnica na groblju, a sve su gospodarske zgrade bile spaljene.

²³ Franjevci su ostali u Karinu i kad je taj kraj pao pod tursku vlast godine 1560., a neki fra Blaž dobio je dozvolu od kliškog sandžak-bega da popravi kloštar sv. Marije kod tvrđave.

Osobita je pjesnička pojava Sead Ivan Muhamedagić (Skokovi kraj Cazina, 11. listopada 1954. – Zagreb, 4. kolovoza 2021.), koji je, rođen u muslimanskoj obitelji, u zrelih godinama prihvatio katolicizam, no ostavši vjeran narodnim tradicijama svojega rodnog kraja. Njegovo stvaralaštvo zbog tih značajki zaslu-
 žuje poseban osvrt.

Zaključak

Istraživanje je pokazalo kontinuiranu prisutnost, učestalost i viševrsnost kršćanskih tema i motiva u poeziji muslimanskih pjesnika hrvatske književnosti. Naravno, istodobno je u svih, pa i onih koji ovim radom nisu obuhvaćeni poput Safvet-bega Bašagića Redžepašića (Mirza Safvet), Alije Nametka, Munira Ekremova Šahinovića ili Husnije Hrustanovića, plodno i raznovrsno izražen islamski religiozni osjećaj, često kroz različite oblike molitveno intonirane poezije (prosbene, hvalbene i dr., osobito s bajramskim naglascima), katkad kroz pjesme socijalne ili domoljubne tematike ili pak kroz misaone pjesme i duhovne meditacije. Uz to, Safvet-beg Bašagić češće poseže i za motivima iz perzijskih, antičkih i predkršćanskih slavenskih vjerovanja, Ćazim Ćatić za starozavjetnim i antičkim, Dizdar za bogumilskim/patarenskim i antičkim itd. Svi rabe motive/pojmove srodne kršćanstvu i islamu: Bog/Alah, Svevišnji (Višnji), anđeo/melek, Gabriel/Džibril, sotona/džin, raj/dženet, pakao/džehenem i dr.

Kada je riječ o ovdje obrađenoj temi, češćim i raznovrsnijim korištenjem kršćanskih tema i motiva između sedamnaest obrađenih pjesnika ističu se Musa Ćazim Ćatić, Mustafa Grabčanović, Mak Dizdar, Enver Mehmedagić, Enver Čolaković i Asaf Duraković. No neovisno o učestalosti i raznovrsnosti uporabe kršćanskih motiva i tema, u svih je uočljiv senzibilitet za kršćansku, poglavito katoličku motiviku i tematiku, što upućuje na to da su muslimanski pjesnici životno bili u užem doticaju s kršćanskom, posebice katoličkom vjerskom i kulturnom tradicijom te da je dobro poznaju i kroz *Knjigu* – Stari²⁴ i Novi zavjet.

Ovdje smo se usredotočili na Novi zavjet kao tezarij kršćanskih imena i pojmova: Isus (i) Krist (Hrist),²⁵ Marija, apostoli (najčešće Petar, Juda), evanđelisti, Herod, Pilat i druge novozavjetne osobe, sveci, zatim Evanđelja i evanđeoski događaji (kušnja u pustinji, čuda, posljednja večera, raspeće, uskrsnuće), novo-

²⁴ Obrada starozavjetnih motiva zahtijeva poseban rad. Informativno se može reći da su najčešća imena i pojmovi Adam, Eva, potop, Abraham, Mojsije i Sinaj.

²⁵ Uobičajena inačica hrvatskih pisaca u drugoj polovici 19. i prvoj polovici 20. st.

zavjetni tekstovi (Pavao), liturgija (križ, oltar, kalež, pričest), mjesta (biblijska, katedrale, svetišta, crkve), blagdani (najčešće Božić), devocije, molitve (Očenaš) i dr. Spomenuta imena i pojmovi uporabljeni su u rasponu od tematske posvećenosti do usputna spomena. Pritom nisu uočene veće razlike u načinu, raznovrsnosti ili čestoti uporabe kod pjesnika koji su živjeli u Hrvatskoj i onih koji su živjeli u BiH ili inozemstvu. Katkada je uporaba tih pojmova povezana s težnjom apostrofiranja zajedničke povijesti katolika i muslimana, odnosno Hrvatske i BiH (Čazim Ćatić, Duraković, Grabčanović, Horić, Mehmedagić). U nekih pjesnika osjeća se žaljenje zbog stoljetnih sukoba islama i kršćanstva i želja za mirom i bratskim odnosom, posebice kroz prizmu povijesti BiH (Čazim Ćatić, Mehmedagić, Grabčanović, Čolaković).

Kada je riječ o tendenciji, može se ustvrditi i to da je češće riječ o pozitivnoj odnosno afirmativnoj uporabi spomenutih imena i pojmova, zatim neutralnoj, dok je negativnih najmanje. Sve to govori da je muslimanskim pjesnicima posezanje za kršćanskim temama i motivima pristupačno, prirodno i stvaralački blisko/prisno i potentno, što ponegdje rezultira prožimanjem islamskoga i kršćanskoga pojmovlja (npr. crkva – džamija, molitva – dova, zvona – ezan i dr.).

Ovaj rad, kako je napomenuto, nastojao je ispuniti svrhu svojevrsnoga uvođa u tematiku. Nadati se je novim i sveobuhvatnijim istraživanjima i vezano za lirsku poeziju i za epiku, prozu i dramu.

Citirana literatura

Knjige

Alić, Salih. *Lirski akvareli*. (Zagreb) 1941.

Alić, Salih. *Lirski dnevnik*. Matica hrvatska, 1954.

Bašagić, Safvet-beg. *Znameniti Hrvati Bošnjaci i Hercegovci u Turskoj Carevini*. Izvanredno izdanje Matice hrvatske, 1931.

---. *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti*. Zemaljska štampa, 1912.

Begović, Sead. *Nova kuća*. Naklada DHK, 1997.

---. *Uresi*. V.B.Z., 2009.

---. *Zvekirom po čelu*. Hrvatsko društvo pisaca, 2012.

Čolaković, Enver. *Izabrane pjesme*. HKD sv. Jeronima, 1990.

---. *Lirika*. VBNM Grada Zagreba, 2019.

Ćatić, Čazim. *Boje i mirisi*. Svjetlost 1997.

---. *Izabrane pjesme*. HUM, 2000.

324 ---. *Odabrane pjesme*. Zora, 1965.

- . *Pjesme od godine 1900. do 1908.* (prva knjiga). Tisak prve muslimanske nakl., knjižare i štamparije, 1914.
- Dizdar, Mak, *Zapis o vremenu: izabrane pjesme.* HSN, 1999.
- . *Koljena za madonu.* Svjetlost, 1963.
- . *Okrutnosti kruga.* Veselin Masleša, 1960.
- . *Ostrva.* Svjetlost, 1966.
- . *Pjesme.* Zora, 1972.
- . *Poezija.* Veselin Masleša, 1968.
- Dizdarević, Abdulah. *Bosansko-hercegovački muslimani Hrvati.* Tisak nadbiskupske tiskare u Zagrebu, 1936.
- Duraković, Asaf. *Jedanaesta ploča.* Bošnjačka nacionalna zajednica Hrvatske, 2003.
- . *Mjesto muslimana u hrvatskoj narodnoj zajednici.* Frank Vedrina Printing, 1972.
- . *Nanosi pijeska.* Sipar, 1996.
- . *Stazama Sarmata.* Ognjište, 2010.
- . *Tamno ogledalo.* Ognjište 2010.
- . *Velike vode.* Sipar, 1995.
- . *Vode ponornice.* Ognjište, 2010.
- Frndić, Nasko. *Čudovita Bosna.* Kulturno društvo Bošnjaka Hrvatske Preporod, 2008.
- Grabčanović, Mustafa, *Bosna.* Islamska dionička štamparija, 1938.
- Hadžić, Osman Nuri. *Islam i kultura.* Dionička Tiskara, 1894.
- Horić, Alan. *Nemir duše.* Knjižnica Osvit, 1959.
- Hrustanović Husnija. *U ponorima vremena.* Drinina knjižnica, 1965.
- Hrvatsko podrijetlo bosansko-hercegovačkih muslimana.* Zbornik radova, Hrvatska hercegovačka zajednica „Herceg Stjepan“, 1992.
- Idrizović, Nusret. *Bistrička svitanja.* Bošnjačka nacionalna zajednica Hrvatske, 2003.
- Izbor hrvatske muslimanske pripoviedke I. dio (1878-1918),* prir. Abdurahman Nametak, Hrvatska državna tiskara Zagreb, podružnica Sarajevo, 1943.
- Jogić, Esad M. *Strašno je biti ptica za vrijeme lova.* Sabrane pjesme. Piramida 256, 1993.
- . *Suze na licu vremena.* Kapitol, 2006.
- Karihman, Ferid. *Soj i odžak ehli-Islama: zbirka pjesama o domu i rodu muslimana hrvatskog koljena i jezika.* Knjižnica Hrvatske revije, 1974.
- Kikić, Hasan. *Poezija, književnokritički i publicistički članci.* Univerzal, 1987.
- Kreševljaković, Hamdija. *Kratak pregled hrvatske knjige u Herceg-Bosni od najstarijih vremena do danas.* Prva hrvatska tiskara u Sarajevu, 1912.
- Krv je progovorila.* Razprave i članci o podrijetlu i životu Hrvata islamske vjere. Ur. Munir Šahinović Ekremov, Državni izvještajni i promičbeni ured, podružnica u Sarajevu, 1942.
- Kurtagić, Fadil. *Stihovi.* (Sarajevo), 1919.
- Mahić, Admiral. *Bacač pjesama.* Kultura snova, 2013.

- . *Otkud ljubav za stolom smrti: izabrane pjesme*. Buybook, 2015.
- . *Sahara*. Međunarodni centar za mir, 1993.
- Mašić, Mehmed. *Vječiti putnik*. Bošnjačka nacionalna zajednica Hrvatske, 2002.
- Mehmedagić, Enver. *Svjetla i sjene*. Drinina knjižnica 1967.
- Kurt, Mehmed-Dželaluddin (Hafiz Mostari). *Hrvatske narodne ženske pjesme (muslimanske)*. Hrvatska dionička tiskara, 1902.
- Muradbegović, Husein. *Refleksije*. „Bosanska pošta“ Sarajevo, 1944.
- Muslimanska poezija XX. vijeka*. Ur. E. Duraković, I. Lovrenović. Svjetlost, 1990.
- Redžepašić Bašagić, Safvet-beg. *Misli i čuvstva*. Vlastita naklada, 1905.
- . *Odabrane pjesme*. Matica hrvatska, 1944.
- . *Trofanda iz hercegovačke dubrave (1890-1894)*. Naklada knjižare „Pogled“, 1928.
- Zbornik hrvatske omladine Herceg-Bosne*. Naklada HAKD „Kranjčević“, 1938.
- Žunić, Ismet. *Ritam rata i poezije*, Bošnjačka nacionalna zajednica Hrvatske, 2009.

Članci

- Bakšić, Mirsad. „Ostavština za budućnost.“ *Hrvatska revija*, sv. 52, br. 1, 2002; <https://www.matica.hr/hr/325/ostavstina-za-buducnost-20916/>. Pristupljeno 10. ožujka 2024.
- Begović, Sead. „Safvet-beg Bašagić nije ničiji egzotični priljepak“; *Behar*, sv. 21, br. 108, 2012; https://www.academia.edu/4139413/%C4%8Casopis_za_kulturu_i_dru%C5%A1tvena_pitanja_Behar_108. Pristupljeno 11. ožujka 2024.
- Čengić, Husnija. „Muslimani u našoj književnosti.“ *Književnik*, sv. 3, br. 9, 1930, str. 418-419.
- Čokalović, Enver. „Biblijske priče XX. stoljeća.“ *Behar*, sv. 22., br. 114, 2013, str. 75-84.
- . „Miniature.“ *Behar*, sv. 22., br. 114, 2013, str. 69-74.
- Dikici, Ezgi. „Christian Imagery in an Ottoman Poem The Icons.“ *Annual of Medieval Studies at CEU*, sv. 14, 2008, 9-22.
- Duraković, Asaf. „Karinski samostan.“ *Marulić*, sv. 50, br. 2, 2017, str. 23-26.
- Džafić, Šeherzada. „Interkulturni (kon)tekst bosanskohercegovačke interliterarne zajednice“; https://www.researchgate.net/publication/301201592_Interkulturni_kontekst_bosanskohercegovačke_interliterarne_zajednice; Pristupljeno 11. ožujka 2024.
- Đozić, Adib. „Od Starčevića do Tuđmana. Pokušaji 'hrvatizacije' Bošnjaka“; <https://noviglas.hr/od-starcevic-a-do-tudjmana-pokusaji-hrvatizacije-bosnjaka/>.
- Ferhatović, Jahja. „Pobožni motivi u poeziji Muse Ćazima Ćatića“; https://www.academia.edu/7002464/POBO%C5%BDNI_MOTIVI_U_POEZIJI_MUSE_%C4%86AZI-MA_%C4%86ATI%C4%86A; Pristupljeno 12. ožujka 2024.
- Frndić, Nasko. „Refleksi Hrvatskog narodnog preporoda u Bosni.“ *Dani Hvarskoga kazališta*, sv. 24, br. 1, 1998, str. 63-76.
- Hadžijahić, Muhamed. „Aljamiado literatura kod Hrvata.“ *Hrvatska enciklopedija* (10. ve-
ljače 1941.), sv. 1, 300-301.

- . „Državotvornost islamskih Hrvata.“ *Zbornik hrvatskih sveučilištaraca*, Naklada Matice Hrvatske, 1942, str. 27–33.
- . „Hrvatska muslimanska književnost prije 1878. godine.“ *Napredak*, 1938; <http://www.idoconline.info/article/844587>; Pristupljeno 12. travnja 2024.
- . „Nacionalna orijentacija muslimana Bosne i Hercegovine.“ *Zbornik hrvatskih sveučilištaraca*, Naklada Matice Hrvatske, 1942, str. 127–132.
- . „Prilog nacionalnom porijeklu bosansko-hercegovačkih muslimana.“ *Napredak*, sv. 11, br. 2, 1936, str. 17–18.
- „Hrvatski nacionalizam.“ *Muslimanska svijest*, 30. travnja 1936, god. I, br. 9, str. 1.
- „Hrvatstvo i muslimani.“ *Muslimanska svijest*, 19. svibnja 1939, god. IV, br. 60, str. 1.
- Isaković, Alija. „Hrvatska svojatanja bošnjačkih pisaca“; https://m.facebook.com/story.php?story_fbid=pfbid0DhWneCADNyJJLSJe5SVBJVf1xf3ZrGdxCsYpwed5JtYBwBLNNiyQXSgTaJ4NLvCJl&id=363311160417878&locale=hi_IN; Pristupljeno 15. ožujka 2024.
- Karihman, Ferid. „Obra literario – cultural de croatas musulmanes y los recientes intentos de su descroatización.“ *Studia croatica*, sv. 26, br. 98, 1985; http://www.studiacroatica.org/revistas/098/098.htm#_Toc268324116; Pristupljeno 14. travnja 2024.
- Koçin, Abdulhekim. „Virgin Mary’s Importance in Islam and its Reflection on Classical Turkish Literature and Turkish Language.“ *Journal of History Culture and Art Research*, sv. 6, br. 6, 2017, 281–302; https://www.researchgate.net/publication/322161135_Virgin_Mary’s_Importance_in_Islam_and_its_Reflection_on_Classical_Turkish_Literature_and_Turkish_Language; Pristupljeno 1. lipnja 2024.
- Ljubunčić, Salih. „Dr. Ante Radić o bosanskohercegovačkim muslimanima.“ *Narodna uzdanica*, 1937; <http://www.infobiro.ba/article/974870>; Pristupljeno 12. travnja 2024.
- „Mak Dizdar“; https://bs.wikiquote.org/wiki/Mak_Dizdar; Pristupljeno 12. travnja 2024.
- Mehmedagić, Enver. „Četiri pjesme.“ *Marulić*, sv. 30, br. 1, 1997, str. 92–93.
- „Muslimanski pisci u hrvatskoj književnosti. Austrougarski period 1879 – 1913.“ *Napredak*, 1943; <http://www.infobiro.ba/collections/2/highlights/315>; Pristupljeno 12. travnja 2024.
- „Muslimanski pisci u hrvatskoj književnosti: II svjetski rat.“ *Napredak*, 1943; <http://www.idoconline.info/collections/5/highlights/315>; Pristupljeno 12. travnja 2024.
- Nametak, Abdurahman. „Izražaji duha i osjećaja: bosansko-hercegovački muslimani u hrvatskom književnom stvaranju“, *Spremnost*, sv. 3, br. 144, 1944, str. 9.
- Osmić, Anes. „Međuratno bošnjačko/bosanskohercegovačko žensko pjesništvo.“ *Sarajevski filološki susreti III: Zbornik radova* (knj. II), str. 177–181.
- „Pregled islamskih novina koje su izlazili u našim krajevima 1868–1933.“ *Islamski svijet za hidžretske godine 1352, 1933–1934*, god. I. Štamparija „Zadruga.“ 1933, str. 101–102.
- Rebihić, Nehrudin. „Bošnjačka književnost u obzorima Vladimira Jurčića. Rekonstrukcija neobjavljene knjige Muslimani u hrvatskoj književnosti.“ *Historijski pogledi*, sv. 5, br. 8, 2022, str. 317–349.

---. „Književnica Džemila Hanumica Zekić.“ *Godišnjak Bzk Preporod* 2014, sv. 14, str. 343-350.

Rizvić, Muhsin. „O interliterarnom pobratimstvu Bošnjaka i Hrvata.“ *Behar*, sv. 24, br. 128, 2015; https://issuu.com/filipmurselbegovic/docs/behar_128.

„Safvet-beg Bašagić (1870-1934). Bibliographie“; <https://books.openedition.org/efa/9312>; Pristupljeno 13. travnja 2024.

Spaho, Fehim. „Hrvati u Evlija Čelebijinu putopisu.“ *Hrvatsko kolo*, sv. 13, 1932, str. 41-50.

Strenghtolt, Jose M. „Jesus in Arabic Poetry - At the death of Mahmud Darwish (1941-2008.)“; <chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://strenghtolt.info/wp-content/uploads/2017/07/MahmudDarwish.pdf>; Pristupljeno 1. lipnja 2024.

Šabanović, Hazim. „Hrvatski muslimani u svojoj nezavisnoj državi.“ *Novi Behar*, sv. 14, 1941, br. 1-2, str. 3-6.

---. „Starčević i muslimani.“ *Novi Behar*, sv. 14, 1941, br. 2a-3, str. 49-51.

Šahinović, Munir Ekremov. „Narodna sviest Hrvata muslimana.“ *Narod*, 15. svibnja 1933, god. I, br. 15, str. 1.

Časopisi: *Biser, Behar, Behar* (2006. - 2015.), *Crkva u svijetu, Glas sv. Antuna, Hrvatska revija* (Zagreb), *Hrvatska revija* (Buenos Aires, Barcelona), *Literarna štampa, Marulić, Muslimanska svijest, kalendar Napredak* (1922. - 1944.), *Novi Behar, Osvit*.

CHRISTIAN THEMES AND MOTIFS OF MUSLIM POETS IN CROATIAN LITERATURE FROM MODERN TIMES TO THE PRESENT DAY

Abstract

Vladimir LONČAREVIĆ

Universitas Studiorum Catholica Croatica

Ilica 244

HR – 10 000 Zagreb

vladimir.loncarevic31@gmail.com

In observing the development of Croatian literature from a religious and confessional point of view, one can recognize three sets of Christian intentions and tendencies: the Catholic, as substantial and supportive, the Protestant, and the Orthodox. In addition to them, Muslim or Islamic literature is also relevant. This paper aims to research the contact between Islamic and Christian faiths and cultures based on the poetry by Muslim poets in Croatian literature. After determining its scientific relevance and defining the methodological-hermeneutic approach to research, this topic was considered from the poets' standpoint, by exploring their poetry collections, as well as relevant periodicals. The research included seventeen poets, all of whom are, with one exception, late writers. Works cited included only the works of Muslim writers. Based on examples, the research revealed the specifics of the poets' use of Christian names and concepts as themes or motives in their respective poetries and some common features, mainly the Muslim poets' familiarity with the Christian faith (names, terminology, doctrine, tradition, etc.) and the predominance of their affirmative use, whether the Islamic worldview is noticeable or not. In summary, it was concluded that Muslim poets in Croatian literature reach for Christian themes and motifs as accessible and familiar content. At the same time, they retain the religious and cultural contents and traditions from the Islamic spiritual circle, which sometimes results in the intertwining of Islamic views and Christian content. Granted, this is only an introduction to the subject, which, naturally, requires further research.

Keywords: Christian themes and motifs, Croatian literature, Islam, Muslim poets